

Jan Barcz, Robert Koss, Marek Starowieyski, Stanisław Kalinkowski

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 55/1, 179-186

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. KOMUNIKATY. 1. Krytyka chrześcijaństwa II w. w dziele Celsusa *Słowo prawdy*. — 2. Apologia chrześcijaństwa w dziele Orygenesza *Przeciw Celsusowi*. II. PUBLIKACJE. 1. *Bibliothèque Copte de Nag-Hammadi*. — 2. *Liber annuus*. — 3. „Jahrbuch für Antike und Christentum” — tomy uzupełniające*.

I. KOMUNIKATY

1. Krytyka chrześcijaństwa II w. w dziele Celsusa „Słowo prawdy”¹

Piśmiennictwo starochrześcijańskie stanowi przede wszystkim przedmiot badań patologii, którą interesują zagadnienia teologiczne i literackie, chronologia poszczególnych dzieł oraz ich wkład do ogólnej historii kultury. Można jednak spojrzeć na nie również z punktu widzenia apologetyki, której przyświecają odmienne cele badawcze. Współczesne badania apologetyczne sprowadzają się do krytycznego postępowania w stosunku do refleksji nad wiarygodnością objawienia, jaką językiem teologicznym przeprowadza samo chrześcijaństwo. Tak rozumiana apologetyka nie utożsamia swego postępowania z taką czy inną metodą stosowaną w tej refleksji, lecz wybiera takie metody, jakich wymagają konkretne cele jej badań.

Apologetyka może także zajmować się pozachrześcijańskimi źródłami, które zawierają ataki na chrześcijaństwo. Znaczenie tych źródeł polega na tym, że potwierdzają one ubocznie historyczność Jezusa z Nazaretu. Jednocześnie antagoniści pogańscy, zajmując konkretne stanowisko wobec chrześcijaństwa, przeprowadzili własną nad nim refleksję, a tym samym pobudzali chrześcijan do samoobrony.

Celem pracy było poddanie analizie i ocenie zasadniczych zarzutów Celsusa. Zastosowana metoda analityczno-syntetyczna pozwoliła na ich zgrupowanie wokół dwóch przedmiotów ataku: samego Jezusa oraz Jego wyznawców. Stąd praca składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym przedstawiono tło historyczno-religijne II w. oraz dane dotyczące Celsusa i jego dzieła. Rozdział II poświęcony jest zarzutom Celsusa pod adresem Jezusa Chrystusa. Ostatni zajmuje się zarzutami stawianymi przez Celsusa chrześcijanom. Wybrane fragmenty tekstu Celsusa zostały poddane analizie i ocenie, która skupiała się na próbie odnalezienia źródła powstania tego rodzaju zarzutów. Ocena ta dotyczy również pewnego rodzaju refleksji nad chrześcijaństwem, jaką siłą rzeczy czynił Celsus w swojej polemice, co jest — jak podkreślano wcześniej — przedmiotem badań apologetycznych.

Przeprowadzona w pracy ocena tego dzieła wskazuje, że Celsus odrzucał wszystkie prorocтва starotestamentalne dotyczące osoby Mesjasza. Nadzieje mesjańskie, jego zdaniem, nie zrealizowały się w osobie Chrystusa, bo Żydzi nie uznali Go za Mesjasza. Podobnie czynił z ideą Wcielenia, doszukując

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

¹ Omówienie pracy magisterskiej przygotowanej na seminarium apologetycznym ATK pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Tadeusza Gogolewskiego.

się w niej wewnętrznych sprzeczności. Zanegowanie idei Wcielenia nie doprowadziło jednak Celsusa do negacji historyczności Jezusa. Celsus skupiał swą krytykę na odebraniu Jezusowi Jego boskich atrybutów. Syn Boży był określany w kategoriach ludzkiego bytu. Krytykując całą działalność cudotwórczą Jezusa, próbował sprowadzić ją do płaszczyzny naturalnej, dowodząc, że dokonywał On cudów za pomocą sztuczek magicznych. Analogicznie postępował Celsus dowodząc nielogiczności wiary w zmartwychwstanie Jezusa. Odrzucenie boskości Jezusa przez niego było też przyczyną wprowadzenia własnej interpretacji Boga. Twierdził, że Bóg powinien był natychmiast zniknąć z krzyża, aby w ten sposób objawić swą moc. Fakt ten musiałby być widziany przez wszystkich.

Bóg dla Celsusa nie jest Stwórcą świata. Natomiast Bogiem jest dla niego przyroda. Jeżeli tak, to tym samym Bóg przynosi swoją wieczność także na świat, który wobec tego nie może mieć ani końca, ani oczywiście swego Stwórcy. Wydaje się, że dla Celsusa idea Boga-Stwórcy jest wynikiem słabości umysłu ludzkiego, który nie umie poradzić sobie z pojęciem wieczności i nie umie wyobrazić sobie Boga, różnego od świata, a więc nie mającego początku ani końca.

Atakując chrześcijan Celsus wytykał im, jakoby prowadzili niemoralny tryb życia. Twierdził, że chrześcijanie odrzucają całą umysłowość grecko-rzymską, bo są fanatykami religijnymi, którzy potępiają wiedzę i mądrość, kulturę i wykształcenie. Dowodził również, że wierzenia judeochrześcijańskie są absurdalne. Żydowskie księgi sakralne zostały, według niego, zapożyczone z pogańskich rytów sakralnych. Prawa Dekalogu nie stanowią niczego nowego, bo są zakodowane w naturze ludzkiej i można je odnaleźć w prawodawstwach pogańskich. Objawienie judeochrześcijańskie jest bezsensowne, bo Bóg nie mógł ogłosić dwóch różnych praw. Dlatego też, zdaniem Celsusa, nie można pogodzić nakazów Starego Testamentu z nakazami Jezusa.

Wydaje się, że na zajęcie takiego stanowiska miały znaczny wpływ niektóre formy religijności i myśli filozoficznej pogańskiej. Pojawienie się chrześcijaństwa z odmiennym programem etycznym i nową koncepcją świata spowodowało, być może, lęk przed nowym, które burzyło stary porządek. Byłaby to więc u Celsusa reakcja ratowania tego, co nieuchronnie miało.

Znamienne, że kierując główne zarzuty przeciw chrześcijanom, niejako przy okazji Celsus zwracał ostrze swojej polemiki także przeciwko judaizmowi. Odmawiając racjonalności podstawom zarówno wiary chrześcijańskiej, jak i żydowskiej, Celsus poddawał jednocześnie krytyce pewne cechy współczesnego mu pogaństwa.

Słowo *prawdy* stanowi niewątpliwie najbogatsze źródło dla poznania myśli pogańskiej polemizującej z chrześcijanami na przełomie II i III wieku. W dalszych nad nim badaniach należałoby zwrócić szczególną uwagę na związki między tym utworem a *Apologiami Justyna*. Może w jakimś stopniu jest on odpowiedzią na pisma Justyna? Pozwoliłoby to lepiej zrozumieć charakter polemiki Celsusa, jak również zbadać dokładniej rozwój apologijnej myśli chrześcijańskiej w tym okresie.

Jan Barcz, Warszawa

2. Apologia chrześcijaństwa w dziele Orygenesza „Przeciw Celsusowi”²

Dzieło Orygenesza *Przeciw Celsusowi* uchodzi za najlepszą apologię chrześcijaństwa w okresie starożytnym. W pracy, której celem było zbadanie źródeł argumentów wysuwanych przez autora, ich treściowe scalenie i usyste-

² Omówienie pracy magisterskiej przygotowanej na seminarium apologetycznym ATK pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Tadeusza Gogolewskiego.

matyzowanie, posłużono się metodą analizy treści, stosowaną wówczas, gdy zachodzi potrzeba nie tylko ustalenia zasadniczej zawartości jakiegoś przekazu, ale także stosunków między „nadawcą” a „odbiorcą” badanego tekstu. Apologia *Przeciw Celsusowi* zawiera pewien system treści i pewien system uzasadnień skierowanych do „odbiorcy” w III wieku. Celem „nadawcy” jest obrona wiarygodności religii chrześcijańskiej i dlatego wchodzi ona w zakres zainteresowań apologetyki, która bada wartość wszelkich form samoobrony chrześcijaństwa, podejmowanych w ciągu wieków.

Podjęta analiza uwzględnia w punkcie wyjścia sytuację historyczno-kulturową, w jakiej powstała apologia Orygenes, przedstawia okoliczności jej powstania oraz cele, jakie autor pragnął osiągnąć (rozdz. I). Następnie podejmuje próbę rekonstrukcji treści tej apologii, ze szczególnym uwzględnieniem fundamentalnych zagadnień chrystologicznych i eklezjologicznych (rozdz. II). Wreszcie odpowiada na pytanie, jakimi rodzajami argumentacji posłużył się Orygenes w polemice z Celsusem (rozdz. III).

W świetle dokonanych badań analitycznych tekstu można powiedzieć, że Pismo Święte, a zwłaszcza Ewangelie, jako główne źródło historyczne i świadectwo przeżyć pierwotnego Kościoła, stanowiły dla Aleksandryczyka niewyczerpany skarbiec argumentacji na rzecz prawdziwości chrześcijaństwa. U podstaw refleksji Orygenes nad tymi przekazami pierwotnego Kościoła leżą jakby dwie formuły logiczne, wyrażające się w odmiennych sposobach uzasadniania, przy czym oba te sposoby wzajemnie się uzupełniają i warunkują.

1. Argumentację pierwszego typu można sprowadzić do dwóch etapów poznawania. Najpierw z pozycji historyka Orygenes rozważa i wysoko ocenia kwalifikacje moralne ewangelistów, a także szuka w Piśmie Świętym bezpośrednich dowodów potwierdzających historyczność Ewangelii. Następnie w oparciu o stwierdzoną wiarygodność tych źródeł wykazuje, że Jezus rzeczywiście podawał się za Syna Bożego. Roszczenia te potwierdził wypełnieniem prorocत्व starotestamentowych oraz swą nauką i cudami, a zwłaszcza zmartwychwstaniem. Orygenes wskazuje przy tym na fakt pustego grobu, a także na to, że Jezus zmartwychwstały jadł i pił z uczniami. Pozwala mu to uchylić zarzuty przeciwnika twierdzącego, że wszystko to było oszustwem, omyłką, mitem lub halucynacją.

2. Argumentacja drugiego typu ma swoje źródło w spostrzeżeniu, że przy pomocy jedynie czystej historii nie można niepodważalnie dowieść oczywistości faktu zmartwychwstania Chrystusa czy prawdziwości Jego roszczeń. Z relacji ewangelistów wynika, że rozpoznanie boskości i zmartwychwstania Jezusa było szczególnym faktem historycznym. Apostołowie nie wskazywali na wydarzenia popaschalne jako na dowody, które narzucają się zmysłom w sposób oczywisty. Czując się autorytatywnymi przekazicielami nauki Jezusa podawali prawdy wiary im objawione jako godne przyjęcia choćby dlatego, że według wszelkich praw psychologicznych nie mogły zostać wymyślone. Orygenes podaje szereg racji natury psychologicznej, egzystencjalnej, a nawet socjologicznej które przynajmniej prawdopodobnie nadprzyrodzony charakter chrystianizmu i czynią go godnym wiary. Potrzeba jednak przewyciężenia oporów woli, aby przyjrzeć się tej nauce oraz odkryć jej niezwykłą moc i prawdziwość.

Odpowiadając na zarzuty Celsusa Aleksandryczyk nie ogranicza się tylko do wymienionych znaków wiarygodności chrześcijaństwa. Uzupełnia je argumentami wziętymi z żywego i aktualnego faktu istnienia Kościoła. Zdaniem Orygenes Kościół przez głoszenie Ewangelii dowodzi, że Bóg ustanowił zbawczą dla ludzi naukę, opartą na apostołach jakby na fundamentach. Jej rozpowszechnienie się jest zjawiskiem niezwykłym, budzącym najwyższy podziw. Przy tym biorąc pod uwagę geograficzną i etnograficzną ekspansję Kościoła, który objął swym zasięgiem wszystkie warstwy społeczne, niejako można dostrzec empirycznie jego powszechność. Aleksandryczyk dostrzega

fakt, że wśród różnych prądów umysłowych epoki jedynie Kościół rzeczywiście realizuje swój wzniosły ideał religijno-moralny.

Metoda walki Orygenesem z Celsusem ukazuje sposób prowadzenia sporu — charakterystycznego dla religijnych kontrowersji okresu wczesnochrześcijańskiego — w obronie słusznych racji. Autor apologii prowadzi spór z Celsusem *fortiter in re*. Obiektywnie przedstawiając zarzuty przeciwnika nie wprowadza jednak w błąd „odbiorcy” — ani chrześcijańskiego, ani pogańskiego.

Orygenes jest niewątpliwie jednym z największych geniuszów Kościoła. Ze względu na głębię i bogactwo jego myśli nie jest łatwo ogarnąć ją całościowo. Dlatego jedynym sposobem przybliżenia jej współczesnemu „odbiorcy” jest szczegółowa analiza wybranych wątków. Taki przyczynek do poznania nieprzeciętnej umysłowości Orygenesem stanowi zanalizowana w omówionej pracy jego apologia chrześcijaństwa i Kościoła.

Robert Koss, Warszawa

II. PUBLIKACJE

1. „Bibliothèque Copte de Nag-Hammadi”

Prężny ośrodek studiów patrystycznych przy Université Laval, Québec (Kanada), podjął nową inicjatywę wydawania *Bibliothèque Copte de Nag-Hammadi*. Uniwersytet Laval, a dokładniej mówiąc Laboratoire d'Histoire Religieuse, otrzymał od rządu kanadyjskiego subsydia dla podjęcia pierwszego całościowego w języku francuskim opracowania tekstów z Nag-Hammadi. Inicjatywę tę podjęli uczeni kanadyjscy wspólnie z uczonymi francuskimi z Uniwersytetu w Strasburgu. Powstał więc komitet składający się z prof. H. Gagné i M. Roberge z Uniwersytetu Laval oraz J. E. Ménard z Uniwersytetu w Strasburgu. Do współpracy zaproszono uczonych ze sfery języka francuskiego, a więc Francuzów, Belgów, Szwajcarów i Kanadyjczyków, zajmujących się zarówno literaturą koptyjską, jak i gnozą. Ponadto podjęto współpracę z innymi ośrodkami zajmującymi się zwojami z Nag-Hammadi, a więc z ekipą prof. J. M. Robinsona z Uniwersytetu Claremont (Kalifornia) oraz prof. H. M. Schenkego prowadzącego w Berlinie Arbeitskreis für koptisch-agnostische Schriften. Wydawcą całości jest Les Presses de l'Université de Laval, Québec. Bibliothèque Copte de Nag-Hammadi składa się z dwóch serii: Teksty i Studia.

Teksty wydawane są zasadniczo na podstawie fotografii wydawanych przez UNESCO, z dokonaniem jednak porównania z oryginałem znajdującym się w Muzeum Koptyjskim w Kairze. W tej serii mają się ukazać wszystkie teksty z Nag-Hammadi; dokładny plan ich wydania znajduje się na stronach VII—IX pierwszego tomu. Każdy tom zawiera wstęp i obszerną bibliografię, tekst koptyjski i przekład francuski, obszerny komentarz oraz indeksy: grecki i koptyjski. Oto lista tomów Tekstów dotychczas wydanych:

1. *La Lettre de Pierre à Philippe*, wyd. J. E. Ménard, 1977, s. XIII+59.
2. *L'Authentikos Logos*, wyd. J. E. Ménard, 1977, s. VIII+78.
3. *Hermès en Haute-Egypte. Les textes hermétiques de Nag-Hammadi et leurs parallèles Grecs et Latins*, t. I, wyd. J.-P. Mahé, 1978, s. XIX+171.
4. *La Prôtennoia trimorphe* (NH XIII, 1), wyd. Y. Janssens, 1978, s. IX+99.
5. *L'Hypostase des Archontes. Traité gnostique sur l'origine de l'homme, du monde et des archontes* (NH II, 4), wyd. B. Barc. Noréa (NH IX, 2), wyd. M. Roberge, 1980, s. XI+171 (wydane wspólnie z Editions Peeters, Louvain).

6. *Le deuxième Traité du Grand Seth* (NH VII, 2), wyd. L. Painchaud, 1982, s. XII+163.

W serii *Studia* ukazał się, o ile mi wiadomo, tylko jeden tom zawierający akta międzynarodowego kolokwium poświęconego tekstom z Nag-Hammadi, które odbyło się w Québec 22–25 VIII 1978. Tom wydał B. Barc; ukazał się przy współudziale obydwu, wspomnianych przy tomie 5 tekstów, wydawnictw. Tom ukazał się w 1982 r. i liczy stron XII+462; zaopatrzone jest w liczne indeksy. Oto jego treść: J. E. Ménard, *La Gnose et les textes de Nag-Hammadi*, 3–17; J. M. Robinson, *From The Cliff to Cairo. The Story of the Discoverers and the Middlemen of the Nag-Hammadi Codices*, 21–58; R. L. Mc Wilson, *Twenty Years after*, 59–67; T. Säve-Söderbergh, *The Pagan Elements in Early Christianity and Gnosticism*, 71–85; K. W. Tröger, *The Attitude of the Gnostic Religion towards Judaism as Viewed in a Variety of Perspectives*, 86–98; F. Wisse, *The „Opponents” in the New Testament in Light of the Nag-Hammadi Writings*, 99–120; B. Barc, *Samaël — Saklas — Yaldabaoth. Recherche sur la genèse d'un mythe gnostique*, 123–150; M. Tardieu, „Comme à travers un tuyau”. *Quelques remarques sur le mythe valentinien de la chair céleste du Christ*, 151–177. Następują artykuły poświęcone poszczególnym kodeksom biblioteki z Nag-Hammadi. Kodeks I: D. Rouleau, *Les paraboles du Royaume des cieux dans l'Épître apocryphe de Jacques*, 181–189; B. Layton, *Vission and Revision: a Gnostic View of Resurrection*, 190–217. Kodeks II: G. Quispel, *The Gospel of Thomas Revisited*, 218–266; C. Trautmann, *La parenté dans l'Évangile selon Philippe*, 267–278; R. Kuntzmann, *L'indentification dans le Livre de Thomas l'Athlète*. Kodeks V: F. Morard, *Thématique de l'Apocalypse d'Adam du Codex V de Nag-Hammadi*. Kodeks VI: Y. Haas, *L'exigence du renoncement au monde dans les Actes de Pierre et des Douze Apôtres, les Apophthegmes des Pères du Désert et la Pistis Sophia*, 295–303; J.-P. Mahé, *Le fragment du Discours Parfait dans la Bibliothèque de Nag-Hammadi*, 304–327. Kodeks VII: M. Roberge, *Le rôle du Nous dans la Paraphrase de Sem*, 328–339; L. Painchaud, *La polémique anti-ecclésiastique et l'exégèse de la passion dans le Deuxième Traité du Grand Seth*, 340–351; Y. Janssens, *Les Leçons de Silvanos et le monachisme*, 352–361; P. Claude, *Approche de la structure des Trois Stèles de Seth*, 362–373. Kodeks XI: M. Scopello, *Youël et Barbélo dans le Traité de l'Allogène*, 374–382. Kodeks XII: P. H. Poirier, *Le texte de la version copte des Sentences de Sextus*, 383–389. Papirus Berliński (BG): A. Pasquier, *L'eschatologie dans l'Évangile selon Marie. étude des notions de nature et d'image*, 390–404. Dodatek: J.-P. Mahé, *Le discours Parfait d'après l'Asclépius latin: utilisation des sources et cohérence rédactionnelle*, 405–434.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

2. „Liber Annuus”

W *Biuletynie patrystycznym* CollTh 50 (1980) nr 1, s. 171–174, omówiłem prace na temat starożytnego chrześcijaństwa Studium Biblijnego Franciszkanów w Jerozolimie. Dane tam zawarte należy uzupełnić nowszymi publikacjami. W niniejszym biuletynie ograniczę się do omówienia artykułów zawartych w *Liber Annuus* nr 31 i 32.

Tom 30 (1980), s. 507+104 strony ilustracji. Zawiera, jak wszystkie roczniki, szereg artykułów biblijnych i dotyczących archeologii ściśle biblijnej, których nie będziemy tu omawiać. Z dziedziny teologii patrystycznej należy zwrócić uwagę na artykuł L. Cignelli, *Il rapporto „Padre-Figlio” in San Basilio Magno*, 263–302. Związki między literaturą patrystyczną a judeo-chrześcijańską omawia G. C. Bottini, *Una aggadah giudaica su Elia ripresa dai Padri*, 167–177, natomiast P. Figueras podejmuje problem in-

terpretacji krzyża w literaturze judaistycznej: *A Midrashic Interpretation of the Cross as a Symbol*, 159—166. W tymże tomie B. Bagatti kontynuuje swoje badania ikonograficzne w artykule *La „Luce” nell’iconografia della Natività di Gesù*, 233—250, ilustr. 9—14; szkoda, że przy ilustracjach nie podano dokładniejszej metryczki przedstawienia zawierającej wiek, rozmiary, technikę itd. Reszta artykułów dotyczy raczej zagadnień archeologii starożytności palestyńskiej, a więc: M. Piccirillo, *Le antichità di Rihab dei Bene Hasan*, 317—350, ilustr. 29—58, daje przegląd badań archeologicznych w Rihab w ciągu ostatnich osiemdziesięciu lat; artykuł ważny dla badaczy okresu bizantyńskiego, opatrzony jest w indeksy do części epigraficznej. Ciekawym przyczynkiem dla poznania życia monastycznego w Palestynie jest artykuł: B. McDonald, *The Hermitage of John the Abbot at Hamman ‘Afra, Southern Jordan*, 350—364, ilustr. 59—70. W dziale recenzji znajduje się omówienie następujących książek z dziedziny antyku chrześcijańskiego: A. Battista, B. Bagatti, *La caverna dei tesori*, Jerusalem 1979 (L. Cignelli); *Valori attuali della catechesi patristica*, a cura di S. Felici, Roma 1979 (tenże); *Cristologia e catechesi patristica*, Roma 1980 (tenże); V. Saxer, *Saints anciens de l’Afrique*, Roma 1979 (B. Bagatti); B. Narkiss, M. E. Stone, A. K. Sanjian, *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, Jerusalem 1980 (tenże); *Apokryfy Nowego Testamentu*, Lublin 1980 (tenże); G. M. Van, *Testi inediti dal Commento ai Salmi di Atanasio*, Roma 1978 (L. Cignelli).

Tom 31 (1981), s. 445+112 stron ilustracji. W artykule E. Testa, *La via d’Esodo*, znajduje się dłuższy passus poświęcony Egerii (autor ciągle używa formy Eteria, nie zna więc definitywnych już ustaleń P. Devosa) oraz Anonimowi z Placencji, 24—28. L. Cignelli kontynuuje swoje studia nad teologią trynitarną Bazylego Wielkiego: *L’esemplarità di Dio Figlio in S. Basilio Magno*, 147—176. G. Bissoli daje opatrzony komentarzem przekład włoski homilii Cyryla Jerozolimskiego o paralityku i Sadzawce Owczej, 177—190. G. C. Bottini daje ciekawe omówienie listów św. Grzegorza Wielkiego dotyczących Palestyny (*Lettere di Gregorio Magno relative alla Terra Santa*), 191—198. Artykuł: F. Manns, *Les rapports Synagogue-Eglise au début du II s. après J. C. en Palestine*, 105—146, stanowi cenny przyczynek do poznania teologii listu Ps. Barnaby i jego interpretacji Pisma Świętego. B. Bagatti zajmuje się ikonografią Adama i Ewy (*L’iconografia della tentazione di Adamo ed Eva*), 217—230, ilustr. 1—8 — podobnie jak w numerze poprzednim nie opisane. Inne artykuły dotyczą archeologii Palestyny: D. Chen, *Byzantine Architects at Work in Mamfisis and Sobota, Palaestina Tertia*, 235—244, ilustr. 11—14; B. Bagatti, E. Alliata, *Ritrovamento archeologico sul Sion*, 249—256, ilustr. 17—22; M. Halloun, R. Rabin, *Palestinian Syric Inscriptions from ‘En Suweināt*, 291—298, ilustr. 59—62; bardzo ciekawy materiał (mozaiki) przynosi artykuł M. Piccirillo, *La „cattedrale” di Madaba*, 299—322, ilustr. 63—96. Tenże autor podaje szerokie omówienie badań archeologicznych w Jordanii w latach 1980—1981, obejmujące m.in. zabytki sztuki starożytności palestyńskiej i bizantyńskiej. Z recenzji należy podkreślić następujące omówienia: R. de Margerie, *Introduction à l’histoire d’exégèse I*, Paris 1980 (L. Cignelli); B. Bagatti, *All’origine della Chiesa, I. Le comunità giudeo-cristiane*, Città del Vaticano 1981 (F. Manns); B. Bagatti, *La Chiesa primitiva apocrifa*, Roma 1981 (tenże); *Cristologia e catechesi patristica II*, a cura S. Felici, Roma 1981 (L. Cignelli); *The Lives of the Desert Fathers*, Oxford 1981 (B. Bagatti); J. Noiret, H. Gaspart, *Un éloge de Jacques le Frère du Seigneur par Ps. André de Crète*, Toronto 1978 (tenże); G. Söll, *Storia dei dogmi mariani*, Roma 1981 (L. Cignelli).

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

3. „Jahrbuch für Antike und Christentum” — tomy uzupełniające

T. 5, 1977 zawiera monografię wielkiego erudyty: *Henri Leclercq 1869—1945 vom Autodidakten zum Kompilator grossen Stils*, pióra T. Klausera, 165 s. + 6 ilustr.

T. 7, 1980: T. Klauser omawia życie i twórczość: *Franz Joseph Dölger 1879—1940, sein Leben und sein Forschungsprogramm „Antike und Christentum”*, 160 s. + 4 ilustr.

Obydwa tomy stanowią cenny przyczynek do poznania badań nad antyktem chrześcijańskim w XX w. — obydwaj omówieni tu badacze położyli fundamenty pod współczesne badania nad starożytnością chrześcijańską.

T. 8, 1980 przynosi dzieło zbiorowe poświęcone Bernardowi Köttingowi: *Pietas, Festschrift für Bernhard Kötting*, wyd. E. Dassman i K. Suso Frank. Tom otwiera bogata bibliografia B. Köttinga (s. IX—XIII). Następują prace podzielone na pięć działów. I. *Philosophie und Religion* zawiera następujące prace: H. Dörrie, *Überlegungen zum Wesen antiker Frömmigkeit*, 3—14; W. Beierwaltes, *Deus est veritas. Zur Rezeption des griechischen Wahrheitsbegriffes in der frühchristlichen Theologie*, 15—29; J. H. Waszink, *Die Vorstellungen von der „Ausdehnung der Natur” in der griechisch-römischen Antike und im frühen Christentum*, 30—38; A. Dihle, *Zur spätantiken Kultfrömmigkeit*, 39—54; W. Speyer, *Die Hilfe und Epiphany einer Gottheit, eines Heroen und eines Heiligen in der Schlacht*, 55—77; K. Schmöle, *Die pneumatische Gnosis und Ansätze zu einer christlichen Geschichtsmetaphysik in Werk des Klemens von Alexandrien*, 78—92; B. Aland, *Cogitare Deum in den Confessiones Augustins*, 93—104; P. Stockmeier, *Herrscherfrömmigkeit und Totenkult. Konstantin Apostelkirche und Antiochos' Hierothesion*, 105—114; O. Hiltbrunner, *Seneca auf der Benedictus-Medaille*.

II dział nosi tytuł *Frömmigkeit und Kirche* i zawiera następujące artykuły: K. Aland, *Noch einmal: Das Problem der Anonymität und Pseudonymität in der christlichen Literatur der ersten beiden Jahrhunderte*, 121—139; N. Brox, *Spiritualität und Orthodoxie. Zum Konflikt des Origenes mit der Geschichte des Dogmas*, 140—154; M. B. von Stritzky, *Der Begriff der Eusebeia und seine Voraussetzungen in der Interpretation des Origenes*, 155—164; J. Speigl, *Herkommen und Fortschritt im Christentum nach Tertullian*, 165—178; A. L. Fenger, *Zur Beurteilung der Ketzertaufe durch Cyprian von Karthago und Ambrosius von Mailand*, 179—197; E. Feldmann, *Christus-Frömmigkeit der Mani-Jünger. Der suchende Student Augustinus in ihrem „Netz”*, 198—216; J. A. Fischer, *Die ersten Konzilien im römischen Nordwest-Afrika*, 217—227; A. Schindler, *Die Unterscheidung von Schisma und Häresie in Gesetzgebung und Polemik gegen den Donatisten (mit einer Bemerkung zur Datierung von Augustins Schrift: Contra epistulam Parmeniani)*, 228—236; C. Colpe, *Bar Hebräus über die Manichäer*, 237—242.

III dział poświęcony jest męczennikom i świętym (*Märtyrer und Heilige*) i zawiera następujące prace: W. Rordorf, *Zum Problem des „grossen Sabbats” im Polykarp- und Pioniusmartyrium*, 245—249; H. Kraft, *Die Lyoner Märtyrer und der Montanismus*, 250—266; T. Baumeister, *Der Märtyrer Philemon*, 267—279; B. de Gaiffier, *Sainte Angarisma (VIIe siècle). A propos de son culte*, 280—283; M. Puzicha, *Vita iusti (dial. 2,2). Grundstrukturen altkirchlicher Hagiographie bei Gregor dem Grossen*, 284—312; J. M. McCulloh, *From Antiquity to the Middle Age: Continuity and Change in Papal Relic Policy from the 6th to 8th Century*, 313—324; L. Reekmans, *Siedlungsbildung bei spätantiken Wallfahrtsstätten*, 325—355.

Dział IV nosi tytuł *Gelebte Frömmigkeit* i znadują się w nim następujące artykuły: K. Thraede, *Zum historischen Hintergrund der „Haustafeln” des NT*, 359—368; J. Frickel, *Die Zöllner, Vorbild der Demut und wa-*

hrer Gottesverehrung, 369—380; W. Schneemelcher, *Das Kreuz Christi und die Dämonen. Bemerkungen zur Vita Antonii des Athanasius*, 381—392; A. Stüber, *Psalmenlesung oder Zwischengesang?*, 393—398; F. Norman, *Zur Laienfrömmigkeit bei Johannes Chrysostomus*, 399—410; C. Gnülka, *Die Natursymbolik in den Tagesliedern des Prudentius*, 411—446; W. Cramer, *Mens concordet voci. Zum Fortleben einer stoischen Gebetsmaxime in der Regula Benedicti*, 447—457; K. Suso Frank, *Die Vaterunser-Erklärung der Regula Magistri*, 458—471; H. J. Diesner, *Eugenius II von Toledo im Konflikt zwischen Demut und Gewissen*, 472—480.

Dział V nosi tytuł *Frömmigkeit in Bild und Kunstwerk* i obejmuje następujące prace: J. Engemann, *Der „Corona“-Gestus — ein antiker und frühchristlicher Abwehr- und Spottgestus?*, 483—498; P. van Moorsel, *Le sarcophage de Marcia Romania Celsa: un nouveau sujet de divergence d'interprétation?*, 499—508; E. Dassmann, *Die Szene Christus-Petrus mit dem Hahn. Zum Verhältnis von Komposition und Interpretation auf frühchristlichen Sarkophagen*, 509—527; M. Wegner, *Das Nabuchodonosor-Bild. Das Bild im Bild*, 528—538; C. Andresen, *Betrachtungen zur Madebakarte in Göttingen*, 539—558; T. Ulbert, *Zwei sigmaförmige Mensaplaten aus Syrien*, 559—565; K. Hauck, *Völkerwanderungszeitliche Bildzeugnisse eines Allgottes des Nordens und ihre älteren mediterranen Analogien (Zur Ikonologie der Goldbrakteakten XVII)*, 566—583; R. Schumacher-Wolfgarten, *„Dextrarum iunctio“ bei Giotto*, 584—593. Tom liczący XIII + +593 strony zamyka dodatek ikonograficzny na 29 tablicach.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa